

A holokauszt az emlékezet és a politika vonzásában

Totalitárius és revizionista irányzatok
a magyar és a szlovák holokauszt-irodalomban¹

A totalitárius elmélet, amely a kommunizmust a fasizmussal, a sztálinizmust a nácizmussal azonosítja vagy rokonítja, és fő funkciója a baloldal, a szocializmus történetének lejáratása, az 1970-es évektől fokozatosan kiszorult a mérvadó nyugati tudományos életből. Kelet-Európában azonban a rendszerváltás után éppen megfelelt az új hatalmi elit legitimációs igényeinek és annak az általános törekvésnek, hogy felmondják az egykori Szovjetunió és a Nyugat együttműködésére épülő antifasiszta hagyományt, s kriminalizálják az államszocializmus egész történetét. A tanulmány a magyar és szlovák holokauszt-kutatók historiográfiájának tükrében kívánja bemutatni az új emlékezetpolitika értelmét és működését, és összevetni a liberális, a jobboldali konzervatív és a perifériára szorult baloldali narratívák fő jellemzőit, meghatározó kutatásait.²

Bevezetés

„Ma már nincsenek evidenciák. Hatalom és emlékezetpolitika – van-e alternatíva?” címmel jelent meg 2016-ban Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással, amelyben a történész nemcsak az akkori vitákra reflektált, amelyeket *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* c. kötet (Krausz–Varga 2013) váltott ki a magyar történészek (különösen a hadtörténészek) körében, hanem rámutatott az egymással versengő paradigmák fő jellegzetességeire, az ideológiailag-politikailag (is) determinált küzdelem valódi tétjére, amelynek fő funkciója a baloldal

egészenek bűnössé nyilvánítása, a letűnt Szovjetunió démonizálása és a Szovjetunióval kötött szövetségre épülő antifasiszta hagyomány kiiktatása a nemzeti emlékezetből, szerte Kelet-Európában – mindez az „egydimenziós gondolkodás” bebetonozása érdekében.³ A második világháború történetének újraírása azért is sarkalatos pont az új elitiek által diktált legitimációs ideológiában, mert az államszocializmus története Kelet-Európában elválaszthatatlan a „nulladik órától”, amikor is 1945 májusában a náci Németország vereségével véget ért az európai háború. Ahogy Krausz találóan fogalmaz: a kelet-európai elitiek úgy viselkednek, mintha „utólag” akarnák megnyerni a második világháborút...⁴

Kelet-Európában – így Magyarországon is – az uralkodó oligarchikus kapitalizmus vezető elitjei saját szellemi-politikai-kulturális örökségüket a két világháború közötti autoriter rezsimekben fedezik fel.⁵ A hivatalos emlékezetpolitikában egyre gyakoribbak azok a kísérletek, amelyek célja az elitiek történelmi felelősségének „elkenése” a második világháborúban elkövetett népirtásért és a Szovjetunió megtámadásáért, amely közvetlenül is előkészítette a népirtó politikát.⁶ A magyar elitiek mentegetésével párhuzamosan folyik a kommunizmus és a Vörös Hadsereg démonizálása – mintha legalábbis a Szovjetunió támadta volna meg Magyarországot, nem pedig fordítva! Egyes történészek azzal is előjönnek, hogy Hitler valójában csak „preventív” háborút vívott a Szovjetunió ellen, „elfeledkezvén” arról, hogy ez központi tétel volt a goebbelsi propagandában, amely „természetesen” a Szovjetunióra hárította a felelősséget a háborúért...⁷

A tanulmány a következőképpen épül fel. Először, rámutatunk a totalitárius paradigma történeti-politikai összefüggéseire, egészen pontosan arra a hidegháborús kontextusra, amely megteremtette a Szovjetunió (és a „kommunizmus”) démonizálásának igényét. Ezt ugyan már többször elmondtuk, de Kelet-Európában a totalitarizmus mégis szilárdan tartja magát mint az új elitiek és az új uralmi rendszer közpénzekkel (is) jócskán kitömött, hegemón diskurzusa. Ezért nem „árt” akár többször is aláhúzni az „elmélet” tudománytalan gyökereit, és azt a vad antikommunista szellemi-politikai légkört, amely megalapozta népszerűségét McCarthy Amerikájában, s amely gyökerestől akart kiirtani mindent, ami baloldali. Ezután végigkövetjük, hogyan alkalmazzák – egyébként sikeresen – a kelet-európai új uralmi és kulturális elitiek a totalitárius paradigmát a történetírásban, és nem mellékesen: hogyan függ össze a fasiszmus-kommunizmus azonosítása a két világháború közötti uralkodó osztályok és elitiek mentegetésével,

a holokausztért és a második világháború óriási emberáldozatáért viselt történelmi felelősség csökkentésével, vagy „áthelyezésével” a Szovjetunióra – a holokauszt esetében pedig a náci Németországra.⁸

Szlovákiát azért választottuk, mert itt a rendszerváltás ismert folyamataival párhuzamosan zajlott az új nemzetállam építése, amelyben a historiográfia kitüntetett szerepet kapott. A rendszerváltás utáni szlovák historiográfia mégoly vázlatos bemutatása ezért nemcsak arról ad képet, hogyan dolgozta fel a holokausztot a szlovák történelmi emlékezet, hanem rámutat a nemzetállam-építés bizonyos sajátosságaira is egy szomszédos országban. A magyar esetben nem vállalkozunk a teljes historiográfia bemutatására; mindössze egy nagy visszhangot kiváltó történészvita apropóján⁹ elemezzük a totalitarizmus és a holokauszt értelmezésének összefüggéseit, az antifasiszta hagyomány liberális és nemzeti konzervatív „revízióját”, a nemzeti múlt és a globális történelem meghamisítására irányuló politikai törekvéseket, amelyek összhangban állnak az egyre nagyobb teret hódító etnonacionalista gondolkodással és annak politikai következményével – egy új radikális szélsőjobboldal előretörésével.¹⁰

A totalitarizmus és a holokauszt

A totalitarizmus, ahogyan ezt több kritikusa is részletesen kifejtette, tipikusan hidegháborús ideológia volt, amely a nácizmus és kommunizmus egy oldalra helyezésével elsősorban a kommunizmus lejáratására szolgált, mintsem valódi tudományos elméletet képviselt,¹¹ noha befolyása meglepően széles körűvé vált. Abbott Gleason egy nem mai keletű, alapos munkában járja körül a totalitarizmus „elméletét”, amelyben bebizonyítja, milyen nagylelkű támogatást kaptak a totalitarizmus-gondolatot felkaroló szovjetológiai tanszékek az amerikai kormányzati szervektől – sőt, sokszor kifejezetten a totalitárius „elmélet” továbbfejlesztésére és népszerűsítésére hozták létre ezeket a műhelyeket.¹² Az elmélet formálódásának előtörténete azonban éppen nem volt baloldallelles – sőt, az elődök a sztálinizmus bűneinek leleplezésével éppen azt kívánták bizonyítani, hogy a sztálini rendszer valójában soha nem volt szocialista.

A második világháború kitörése előtt Paul Tillich, aki meleg kapcsolatokat ápolt a frankfurti iskola körével, és elmenekült a náci Németországból, jutott először erre a párhuzamra, miután kifejtette, hogy a totalitárius egység fontos jellemzője a totalitárius államnak:

„Még ott, ahol egy kommunista gazdasági és politikai szervezet kiépítése is a cél, először és máig az egyetlen megvalósulási formája a nemzetállam, ahogyan azt az orosz példa mutatja.”¹³ Mit értett Tillich ezen az összehasonlításon? Elsősorban azt, hogy az állam vesz át minden gazdasági, politikai, kulturális és nevelési, oktatási feladatot. Semmit nem mondott explicite diktatúráról vagy egypártrendszeréről. A Szovjetunióban Tillich szerint ezt egészen mással igazolták, mint a náci Németországban (a tőkés rendszerből való kiszakadásra és a kommunista új eszme megvalósítására hivatkoztak), de a kialakuló állam kvázi ugyanolyan típusú lett.

Tudnunk kell, hogy Angliában és az Egyesült Államokban Hitler hatalomra jutása korántsem váltotta ki az értelmiség azonnali tiltakozását, noha akadtak, akik tudatában voltak annak, hogy Hitler széttűzza a demokratikus intézményeket. Angliában az egyháztörténész Christopher Dawson emelte fel a szavát, aki arra figyelmeztetett, hogy az új totalitárius állam fenyegetést jelent a vallásra. A modern államban a társadalom és a kultúra átpolitizálódik, és az állam a társadalmi élet egyre nagyobb területére terjeszti ki a hatalmát. A modern államban, írja Dawson, az államférfitől „még el is várhatják, hogy átszabja a társadalom egész struktúráját és átalakítsa egy nép kulturális hagyományát.”¹⁴ Az Egyesült Államokban hasonlóan a vallás miatti aggodalom került előtérbe, de ott nagyobb érdeklődés mutatkozott a diktatórikus rezsimek összehasonlító tanulmányozására, mint Angliában.¹⁵ Sokan nem akartak szembesülni azzal a problémával, hogy a fasizmust a kapitalista társadalom válsága hívta életre és magyarázza, és ezért „mentőövként” fordultak a náciizmus és a sztálinizmus összehasonlítása felé.

Gleason áttekintése a második világháború előtti kortárs szakirodalomról arra a következtetésre jut, hogy az amerikai közvéleményben – a kapitalista rendszert is mentendő – az az 1934 előtt uralkodó nézet, miszerint a náciizmus és a bolsevizmus alapvetően ellentétes rendszerek, lényeges változáson ment keresztül. Egyfelől, a „vájtfülvű” olvasóközönségre a „totalitárius államok”, a „zsarnokságok korának” vagy a „cezarizmus új korszakának” apokaliptikus eszméje gyakorolt vonzerőt, másfelől a folyóiratok és a publicisztika a két diktatúra hasonlóságairól elmélkedett. 1935-ben, amikor a Kommunista Internacionálé felhagyott azzal az öngyilkos politikával, hogy szociálfasisztának bélyegezze a szociáldemokratákat és a liberálisokat, és meghirdette a népfrempolitikát a fasizmus ellen, melegeedett fel nemcsak a baloldal, hanem az angolszász sajtó visszhangja is, és

bátorította azokat, akik nem voltak hajlandók egy lapra helyezni a Szovjetuniót a fasiszta Olaszországgal és a náci Németországgal. Az is igaz azonban, hogy az amerikai baloldalon, még a marxisták között is, használták a totalitárius kifejezést; közöttük a filozófus John Dewey vagy Victor Serge. Dewey¹⁶ a Trockij-ellenes vádak és az ezek alapján rendezett kirakatperek felől közelítette meg a két rendszer hasonlóságait. Befolyásos folyóiratuk volt a *Partisan Review*, amelynek Trockij volt ez idő tájt (haláláig) az igazi vezéralakja. Ők ugyan használták a totalitárius jelzőt a Szovjetunióra, amelyre úgy tekintettek, mint bátortalanul kispolgári és potenciálisan totalitárius államra, de közülük sokan, mint Dwight Macdonald is, elfogadták a fasizmus kialakulásának jól megalapozott – részben Trockijtól eredő – marxista magyarázatát, amit gyakran írtak le totalitarizmusként.¹⁷ Nem fogadták el azonban a totalitárius államok szembeállítását a demokráciákkal, ami ekkor már megszokott volt az amerikai közvéleményben.

A nyugati baloldal a Szovjetunióra sokáig úgy tekintett, mint a liberalizmus és a totalitarizmus német variánsa közötti vonzó alternatívára. Ez idő tájt a baloldal semmiképpen nem akarta elfogadni, hogy a civilizált világ egyedüli reménye a „kapitalista demokrácia” és a politikai spektrum centrumának feltámasztása, sőt felismerte, hogy a liberális demokrácia válsága vezet a fasizmus vagy a náciizmus felemelkedéséhez.

1939 nyarán azonban már érződött a hangulat megváltozása. A befolyásos *Christian Science Monitor* például hangsúlyozta, hogy mind Németország, mind pedig a Szovjetunió a demokrácia, az individualizmus és a kapitalizmus ellenfele, és „a kommunizmus és a fasizmus lényegében hasonló, mert mindkettő az erőszak túlhajtását, a szabadságjogok elnyomását, egyetlen akarat uralmát és az annak való alávetettséget jelenti, „amely nem tűr meg semmiféle ellenzékét, és amely alárendeli az egyént az Állam szükségleteinek.”¹⁸ Szót sem ejtettek a polgári demokrácia „fasizálódásáról” számos nyugati országban, elhallgatták, miképpen támogatták ezen országok a náci Németországot Svédországtól Svájcig, sőt az USA-ig.

A Molotov–Ribbentrop-paktum aláírása után a legtöbb baloldali aktivista vagy elfogadta ezt az új terminológiát, vagy pedig már nem ellenezte azt. Még az emigrációban levő orosz mensevikek sem hitték el, hogy Sztálin képes lesz – vagy rákényszerül – erre a lépésre, noha Trockij egyenesen megjósolta azt a *Bjulletyeny Oppozicii* hasábjain, rögtön a müncheni egyezmény megkötése után. Voltak, akik számára az élet nem ért semmit, miután meghallották ezt a hírt. Még a

német marxista belharcok olyan veteránja, mint Rudolf Hilferding is explicite totalitáriusnak nevezte ezen lépés után a Szovjetuniót.¹⁹ A Szovjetunió, írta, „egy totalitárius államgazdaságot képvisel, vagyis egy olyan rendszert, amelyhez Olaszország és Németország egyre jobban közeledik.”²⁰ Max Eastman pedig, Trockij híres könyvének²¹ fordítója, októberben ezt írta a *New Republic*-nak: „Tévedtünk. NEM LEHET EGYSZERRE SZOLGÁLNI A DEMOKRÁCIÁT ÉS A TOTALITARIZMUST.”²² A publicisztikában még azok is irányt váltottak, akik korábban a Szovjetunió és a náci Németország közötti eltéréseket hangsúlyozták. A keresztény mozgalmak is folytatták ezt a hagyományt. 1939 őszén és telén nagyon gyakran beszélt a média a totalitarizmusról; hasonlóképpen elterjedt a „vörös fasizmus” és a „barna kommunizmus” kifejezés. Az amerikai tudományos közönség is elfogadta a totalitarizmust, olyannyira, hogy 1939 novemberében az Amerikai Filozófiai Társaság megtartotta az első szimpóziumot a totalitárius államról (amelyet még számtalan követett a hidegháború időszakában).

Összességében tehát elmondható, hogy ami 1932 és 1939 között történt, az nem pusztán egy elmozdulás volt az angol–amerikai közvéleményben. Az erőszakos náci *gleichschaltung* és a Szovjetunióban lezajlott kulákküldözés és kirakatpercek sokak szemében igencsak szalonképtelenné tették mindkét rendszert a nyugati világban. A konzervatív politikusok küzdöttek azon eszmék ellen, hogy Németország egy új rendet kényszerít rá a világra. A radikális baloldali értelmiség pedig sokáig elutasította, hogy egy lapra helyezze a Szovjetuniót, Olaszországot és Németországot. De a totalitarizmus kezdte meghódítani az amerikai közvéleményt. 1937-ben könnyebb volt elhinni, hogy egy új típusú állam született, mint néhány évvel korábban. A Molotov–Ribbentrop-paktum pedig elsöpörte a legtöbb amerikai kétségeit. Csak a marxista baloldalon tartotta magát az a meggyőződés, hogy akármit gondoljon is valaki a sztálini Szovjetunióról, a felvilágosodásban rejlő gyökerei radikálisan és természetesen tipológiájában is megkülönböztették a fasizmustól és a nácizmustól.²³ Ez igen népszerűtlen álláspont volt 1940-ben, de a második világháború ezt a helyzetet gyökeresen megváltoztatta, és ne feledjük el: a kommunista eszme a nácizmus szörnyű embertelensége után nagyon is humánus alternatívának látszott sokak szemében a háború utáni Európában és az Egyesült Államokban. (Nem véletlenül kellett szétzúzni az antifasiszta hagyományt, és azt a differenciáltabb Szovjetunió-képet, amelyet a nyugati háborús regények is megőriztek!)

A hidegháború kialakulása azonban gyökeresen megváltoztatta ezt a helyzetet. A legnagyobb hatású és szellemi teljesítményét tekintve legkiemelkedőbb munka Hannah Arendt 1951-ben megjelent, *A totalitarizmus gyökerei* c. klasszikusa²⁴, amely történeti perspektívából próbálja magyarázni a totalitárius rendszerek kialakulását. Nem könnyű pontosan meghatározni, mikor kezdte el Arendt „írni” a könyvet, hiszen a fő témák mint az imperializmus, antiszemitizmus vagy a nemzetállam kialakulása a harmincas évek elejétől foglalkoztatták. Azt az elhatározását, hogy ezeket a témákat egy nagy tanulmányban foglalja össze, a haláltáborok elterjedtségének és a nácik radikális szándékainak felismerése motiválta. Eredeti célja az volt, hogy „azonosítsa a náciizmus fő alkotóelemeit, hogy visszavezesse azokat a valódi politikai problémákra; [...] célja nem a válaszáadás, hanem a talaj előkészítése”²⁵. Ezért, legalábbis kezdetben, Arendt a náci Németországot tekintette a magyarázandó végkifejletnek. 1948-ra lett világos számára, hogy a Szovjetuniót, a náci Németország mellett a totalitarizmus másik példáját is bele kell foglalnia a munkájába. Ekkor úgy látta, hogy a terror szisztematikus használata és annak intézményesítése a koncentrációs táborok formájában jelenti a lényegi azonosságot a náci Németország és a Szovjetunió politikájában, illetve ez az, ami a két rendszert totalitáriussá teszi: „Minden más különbségről a demokratikus berendezkedésű és totalitárius államok között bizonyítható, hogy másodlagos.”²⁶

Mielőtt a terrorra visszatérnénk, fontos hangsúlyozni, hogy az 1960-as évek nagy *baloldali* fellendülése az Egyesült Államokban is megtépázta a totalitarizmust, olyannyira, hogy az ún. „revizinosták” – az amerikai szovjetológusok új nemzedéke – a nevüket is onnan kapták, hogy szemben álltak a totalitárius paradigmával. Optimista felfogás szerint ma már a „poszt-revizinonisták” korát éljük – abban az értelemben, hogy „túl vagyunk” a hidegháborús politikai-ideológiai küzdelmeken. Ezt ma már az Egyesült Államokról sem, Kelet-Európáról pedig pláne nem lehet elmondani. Ahogyan alább majd megmutatjuk, a kelet-európai *mainstream* historiográfia sikeresen „exportálta” azt az ideológiát, ami most az amerikai alt rightnak nyújt szellemi muníciót – ez éppen alkalmasnak mutatkozott arra, hogy a helyi új uralmi elitet kriminalizálja a baloldal egész történetét és „utólag” felmondják az antifasiszta szövetséget. A következményekről még fogunk szólni.

A terror, ami centrális eleme a totalitárius elméletnek, tudományos szempontból meglehetősen megfoghatatlan fogalom. Már konkrét

tabb a Gulág és Auschwitz összehasonlítása, ami különösen alkalmas arra, hogy az államszocialista korszak egészét, illetve tágabb értelemben a marxista gyökerű kommunizmus-felfogást kriminalizálja.²⁷ Itt mindössze három olyan tényezőre szeretnék rámutatni, amelyek legalábbis elgondolkozásra kellene hogy intsenek az analógia használatát illetően. Az első és talán a legfontosabb Auschwitz egyediségének a megkérdőjelezése, noha ennek az egyediségnek könyvtárnyi szakirodalma van. A náci szisztematikusan készítették elő a népirtást, amelyet „nagyipari” módszerekkel, előre eltökélt szándékkal valósítottak meg – igaz, a totális háború kibontakozásával párhuzamosan, csak hogy ezt a háborút a Harmadik Birodalom kezdte, és az eredeti tervekbe (a Kelet gyarmatosítása, a szlávok rabszolgaságba döntése és a zsidók eltávolítása bármilyen eszközökkel) a totális megsemmisítő háború, annak minden borzalmas módszerével együtt tökéletesen beleilleszkedett. Természetesen mi sem idegenebb tőlünk, mint „mentegetni” a Gulágot, a Szovjetunióban azonban minden szörnyűség elismerése ellenére sem lehet kimutatni a módszeres népirtás tényét – akkor sem, ha a kollektivizálást követő nagy éhínséget egyes történészek – teljesen eltorzítva a valóságot – „ukrán népirtásnak” igyekeznek beállítani, azt bizonygatva, hogy ez is éppen olyan népirtás volt, mint a zsidó genocídium.²⁸

A második szempont Auschwitz relativizálása. Ma már sokan megkérdőjelezik a kelet-európai országok elitjének és a lakosság egyes csoportjainak részvételét a holokausztban – holott ennek a népszerűtlen témának is igen nagy a szakirodalma. Több ország egyenesen a német megszállás, majd pedig a „kommunizmus áldozatának állítja be magát – ennek a felfogásnak a szimbóluma a mai Magyarországon a sokat vitatott Gábrriel arkangyalos emlékmű. Belemehetünk itt abba az értelmetlen vitába, hogy „egyenlő” áldozat-e az értelmetlen háborúba behajszolt és elesett katona és a haláltáborokba hurcolt ártatlanok, csak hogy ettől kezdve elvész a történeti okság, minden mindennel összeolvad és egyenlővé válik – és természetesen, *relativizálódik* a népirtásért felelős elit bűnössége. Így lehetséges a népirtás logisztikájában is segédkező csendőröknek emlékművet állítani a mai Magyarországon...

A harmadik szempont a terror értelmezése. Külön fejezetet érdemelne a totalitárius paradigma központi elemének, a mindent átható terrornak a revíziója, amelyről Arendt azt állította, hogy az a legfontosabb közös elem a náci Németország és a Szovjetunió politikájában.²⁹ Mivel ezzel a témával Bartha Eszter egy másik tanulmányban foglal-

kozott, e helyütt csak a legfontosabb revizionista szerzők téziseinek vázlatszerű összefoglalására törekszünk.³⁰ Gábor Tamás Rittersporn és J. Arch Getty tett talán a legtöbbet annak a tézisnek a revideálásáért, hogy a nagy terror előre átgondolt és minden apró részletéig eltervezett „akcióorozat” volt, amely mindvégig Sztálin ellenőrzése alatt állt. Rittersporn dokumentálja, hogy a nagy terror valójában öngerjesztő folyamat volt, és az összeesküvésben való általános hit egyre újabb és újabb összeesküvéseket és persze feljelentéseket generált. A terror, mondja Rittersporn, korántsem a hatalom totalitásától, hanem éppen ellenkezőleg, az instabilitásából fakadt.³¹ Rittersporn szerint a pártapparátus működése rendes körülmények között is nehézkes volt, krízishelyzetekben pedig gyakorlatilag megbénult, és egyfajta feudális anarchia vagy intézményesített polgárháború alakult ki a társadalomban, amelynek során a legtöbb, amit a funkcionáriusok megtehettek, az volt, hogy megpróbálják menteni a saját bőrüket.

J. Arch Getty Ritterspornhoz hasonlóan úgy látja, hogy a pártapparátus korántsem volt az a szigorúan centralizált és olajozottan működő, mindenben a vezér akaratának alárendelt gépezet, ahogyan a totalitárius modell ábrázolta; az ügyintézés, különösen vidéken, inkább kaotikusnak volt mondható (a párttagsági könyveket például elképesztően magas arányban hamisították).³² Getty felhívta a figyelmet a centrum és a periféria közötti kommunikáció igen komoly hiányosságaira, és arra, hogy gyakran éppen a periféria feletti elégtelen ellenőrzés tudata töltötte el a centrumot az állandó fenyegetettség érzésével, amely aztán a tömeges represszióba torkollott: „Helyi szinten (ahol a lakosság a leggyakrabban érintkezik a kormányzattal) a politikai adminisztrációt inkompetencia és teljes kulturális elmaradottság jellemezte. A helyi adminisztrálás gyakran populáris paraszti kultúrához hasonlított, amely nehézkesen és fél szívvel próbált modern bürokráciára emlékeztetni. Minél kevesebbet tudott a központ a helyi ügyekről, annál kevésbé tudott beavatkozni, és a moszkvai pártvezetők sok időt fecseleltek el azzal, hogy utána járjanak, mi történik a provinciákban. Mindig konfliktussal járt, ha a központ megpróbálta megrendszabályozni és ellenőrzése alá vonni a helyi párt szervezeteket.”³³

Robert Thurston azt a totalitárius tézist cáfolja, hogy a terror a szovjet társadalom és mindennapok egészét áthatotta.³⁴ Szerinte a szovjet vezetésnek nem állt szándékában terrorizálni a lakosságot, és nem is volt szüksége a félelemre ahhoz, hogy uralmon maradjon. Több ember hitt a belső ellenség létezésében, mint amennyi félt tőle,

és milliók önkéntesen vettek részt a rendszer állandó kampányaiban. Thurston szerint kevesen jutottak el odáig, hogy alapjában kérdőjelezzék meg a rendszert és az állandó ellenségkeresés gyakorlatát. Ez azonban korántsem jelentette azt, hogy a szovjet lakosoknak nem volt meg a képessége vagy a lehetősége arra, hogy önállóan formáljanak véleményt: „A vizsgált korszak bármely időszakára igaz, hogy az államtól való félelem kevésbé volt jelentős, mint a hatóságokba és az ellenségkeresésbe vetett hit. Ahogyan sok túlélő is elmondja, a lakosság támogatta a rendszer erőfeszítéseit, hogy leleplezze a szabotőröket 1939–1941-ben, miközben a városi lakosság számottevő része nyilvánította ki hazafiasságát és a sztálini vezetés céljainak támogatását, a szovjet állampolgárok mindvégig megőrizték azt a jogot és képességet, hogy helyzetük sok fontos aspektusát kritizálják.”³⁵

Ebbe a „sorozatba” illeszkedik Wendy Z. Goldman fontos és levéltári dokumentumokkal alaposan alátámasztott munkája, amelyben megmutatja, hogy a nagy terror valójában a gyárak munkásai, a tömegek és a pártelit közös társadalmi „termékeként” jött létre; sőt, valójában az utóbbi rétegből többen estek áldozatul a kampányoknak, mint amennyit a párt maga is „előirányzott” a tisztogatások folyamán. Fontos tézise, hogy a nagy terror párhuzamosan zajlott egy masszívan populista gyökerű demokratizálási kísérlettel: a munkásokat egyenesen felszólították arra, hogy jelentsék fel a szabotázssal vádolt vezetőket.³⁶ Akárhogyan is értelmezzük a sztálini terrort, az valójában nagyon összetett folyamat volt – miközben a zsidók elpusztítása „egyszerűen” csak a náci faji ideológiából következett.

A holokauszt historiográfiája Szlovákiában

E fejezetben nem kívánunk részletesen kitérni az államszocializmus és a holokauszt-kutatás összefüggéseire; ezt Krausz Tamás egy angolul is megjelent kötetében járta körül.³⁷ Itt kiemeljük azt a tézisést, hogy a Szovjetunió mint soknemzetiségű állam tartott egyetlen nemzetiség – a zsidóság – kiemelésétől; így, noha természetesen nem tagadták a zsidóság tragédiáját, a zsidó áldozatok a fasizmus áldozataivá „stilizálódtak”. Azt is hozzátehetjük, hogy az új gazdasági-politikai berendezkedés legitimációját is növelni szerették volna azáltal, hogy „elhallgatták” a helyi lakosság egyes csoportjainak közreműködését – vagy hallgatását – a népiirtás gyakorlati megvalósításának komplex folyamatában.

A második világháború után újjáalakult Csehszlovákia jogosan tarthatta magát a fasizmus áldozatának; igaz, ez nem jelenti azt, hogy „elvitatnánk” a lakosság széles rétegeinek antiszemitizmusát, és Szlovákia esetében sokak közreműködését a zsidók jogfosztásában és deportálásában. Mivel a fasiszta múlttal való szembenézés alááshatta volna az új rezsim népszerűségét – és persze a két állam szövetségét – ezért a hivatalos történetírásban is „kényelmesebb” volt a hallgatás.

A Varsói Szerződés 1968-as katonai bevonulását követő időszakot a különösen vonalas pártirányítás, valamint a kemény cenzúra és öncenzúra jellemezte. De még a kulturálisan „szabadabb” 1960-as években is csak úgy lehetett írni a holokausztról, hogy kötelező volt közbeiktatni a harcos antifasiszta retorikát és az osztályharcos szemléletet, valamint ki kellett húzni a szlovák nacionalizmus mégoly burkolt bírálását.³⁸ Csehszlovákia számára 1989 jelentette a fordulópontot; míg a szlovák történelemben 1993, a Szlovák Köztársaság megalapítása nyitott új fejezetet. Ebben az időszakban két, egymással ellentétes fejleménynek lehetünk tanúi a holokauszt-kutatások terén.

Egyfelől, a politikai, módszertani és intézményes pluralizmus hatására olyan témák is kutathatóvá váltak, amelyek korábban nemkívánatosnak vagy pedig egyenesen tabunak számítottak – az egyik új kutatási irány volt a holokauszt története, amely az 1990-es évek óta jelentős eredményeket ért el a szlovák historiográfiában. Kezdetben a levéltári kutatómunkán alapuló politikatörténet dominált; számos színvonalas monográfia, tanulmánykötet és más publikáció született a témában.³⁹ A második fontos lépést az etnográfusoknak köszönhetjük, amelyet aztán szociológusok, történészek és más kutatók követtek – ez a holokauszt mikrotörténetének feltárására irányult, és oral history forrásokat gyűjtött, dolgozott fel és elemzett a holokauszt történetéből.⁴⁰ Az interdiszciplináris kutatás eredményei beépültek az iskolai oktatásba és a tömegtájékoztatásba is.⁴¹ A mai nemzeti tanterv integráns része a holokauszt tanítása az általános iskolákban és a gimnáziumokban, a holokauszt forrásainak és dokumentumainak értelmezése konkrét példán keresztül pedig kötelező vizsgafeladat.⁴² A téma a művészetekben már 1989 előtt is több alkotót megihletett, ráadásul a tudományos élet cenzúrája miatt pótolta is a hiányzó akadémiai feldolgozásokat.⁴³ 2006 óta a holokauszttagadás jogilag büntetendő cselekmény Szlovákiában.

Másfelől azonban hozzá kell tennünk, hogy a Szlovák Köztársaság 1993-as megalapítása óta a hatalmi elitek egyes csoportjai revideálni kívánták a nemzeti múltat az 1990-es évek első felére jellemző

nacionalista és izolacionista felfogás szellemében, és az új állam legitimációs ideológiájának megfelelően akarták átszabni a nemzeti történetírást. Ezért olyan példákat kerestek a múltban, amelyek kiemelték vagy pedig egyenesen dicsőítették a szlovák függetlenséget. A partikularitás és a szlovák egység hangsúlyozása gyakran együtt járt olyan történelmi mítoszok kialakításával és népszerűsítésével, amelyek alátámasztották ezt a felfogást – emellett nagyon is alkalmasak voltak a „nem nemzeti” elemek kirekesztésére a szlovák történelemből.⁴⁴ Ebben a kontextusban feltétlenül szólnunk kell azon kísérletekről, amelyek a második világháború átírását célozzák a független szlovák államban. 1989 előtt a csehszlovák historiográfia kiemelte a szlovák nemzeti felkelés osztályharcos és antifasiszta jellegét és a nemzeti ellenállás győzelmét mint a háború központi eseményét a szlovák országrészben. Miközben az egykor kanonizált narratíva újragondolása kétségtelenül hozott tudományos eredményeket is, hiszen valójában bonyolultabb folyamatokról van szó, látható jelei vannak a második világháborús szlovák állam „felsőbb” rehabilitálási szándékának, ami nem is csoda, hiszen az új elitnek egy része ebben véli felfedezni az államiság hagyományát, és ezért nyilvánosan is ünnepelni kívánja ezt az örökséget. Az első önálló szlovák állam gátlástalan ünneplése azonban „együtt jár” a holokauszt és annak borzalmas következményei relativizálásával, a felelősség „áttolásával” a németekre. A második világháborús szlovák államot nemritkán elismert történészek is ünneplik (folytatva az emigráns történetírási hagyományát), miközben nem vesznek tudomást azokról a szörnyű emberi tragédiákról, amelyek ennek az államnak az égiske alatt és beleegyezésével történtek. A szlovák historiográfiában igen nagy vihart kavart Milan Stanislav Ďurica tankönyve, pontosabban a könyv tudományos recepciója. A Szlovák Tudományos Akadémiai Történelmi Intézete, a szlovák antifasiszták és a helyi zsidó közösség támogatásával azt az álláspontot képviselték, hogy a történelemtankönyv nemcsak dicsőíti a második világháborús szlovák államot, hanem nagyon is alkalmas a „másik” (itt: a csehek, a zsidók és a nem katolikusok) megbélyegzésére, kirekesztésére, a negatív sztereotípiák kialakítására.⁴⁵ A „nemzeti” oldalon állók (az Oktatásügyi Minisztérium, a Szlovák Nemzeti Párt és egyes katolikus körök) azonban természetesen védelmükbe vették a könyvet, és azt a konzervatív történelemfelfogást, amelyet a kritikusok bíráltak Ďurica művében. Az Oktatásügyi Minisztérium, amely ekkor a Szlovák Nemzeti Párt ellenőrzése alatt állt, mit sem törődött a kutatók véleményével, amikor beemelte a könyvet a nemzeti alaptantervbe,

és később is autoriter módon viszonyult a kritikákhoz; nem törődött az ellenérvekkel és elutasított mindenfajta párbeszédet a tiltakozó tudományos és tanári közösségek képviselőivel. Csak az Európai Unió tiltakozásának hatására vonták vissza a vitatott tankönyv támogatását, és került ki végül a nemzeti alaptantervből a kötet.

Az elmúlt 30 évben sajnos sor került olyan történelmi megnyilvánulásokra is, amelyek szerint nem is volt holokauszt Szlovákiában;⁴⁶ és jelentős közéleti személyek vettek részt vitatott rendezvényeken, mint pl. a második világháborús szlovák államban fontos szerepet játszó (később fasisztának bélyegzett) politikusok emlékműveinek felavatása stb.⁴⁷ Az ún. Lex Hlinka – amelynek tervezetét egy kampánnyal sikerült végül törvényerőre emelni –,⁴⁸ kiemelte Andrej Hlinka pozitív szerepét a szlovák nemzeti történelemben, s ezzel szintén sok csalódást okozott, kiváltva a helyi zsidó közösség elkeseredett tiltakozását (hiszen Hlinka neve szorosan összekapcsolódott a szlovák fasiszta mozgalommal).

Ugyan még nem készült olyan átfogó vizsgálat, amely képet adna arról, hogy az egyes politikai elitszoportok és a nemzeti érzelmű történészek által megfogalmazott „erős” üzenetek hogyan befolyásolják a szélesebb közvéleményt, az eddigi kutatások azt mutatják, hogy az antiszemitizmus jelen van egyes csoportok körében Szlovákiában.⁴⁹ Ezt támasztja alá egy európai felmérés, amely szerint a „másiktól” való félelem igen elterjedt Szlovákiában.⁵⁰ Annak ellenére, hogy Szlovákia az EU tagja, és elfogadta az európai értékeket és követelményeket, nem ritka, hogy a politikai elitek kifejezetten támogatják a nyíltan ellenséges megnyilvánulásokat és fellépéseket a kisebbségekkel, menekültekkel stb. szemben. Miközben ezeket ma a menekültválság és a gazdasági válság számlájára írják, a „másik” kriminalizálása, kirekesztése valójában „beleillik” az etnonacionalista és etatista gondolkodás „mainstream” vonulatába, amely megmutatkozik a történelem oktatásában, a szélesebb médiában, sokszor a nyilvánosságban és a családi nevelésben. A fiatalok különösen „fogékony” csoportot alkotnak; a közösségi hálózatok pedig nagyon is alkalmasak mindenféle negatív üzenet terjesztésére is, beleértve a gyűlöletbeszédet, a rasszista és xenofób megnyilvánulásokat és a „másik” általános kirekesztését és megbélyegzését. Ma már egyre többen kerülnek bíróság elé Szlovákiában (még parlamenti képviselők is!)⁵¹ azzal a váddal, hogy nyíltan képviselnek és terjesztenek vad antiszemita és romaellenes nézeteket, propagandát. Ez, sajnos, sok tekintetben tükrözi a társadalom mai állapotát. Miközben „hivatalosan” nincs antiszemitizmus Szlovákiában

(vagy legalábbis a holokauszttagadás büntetendő cselekmény), a valóságban az etnonacionalista gondolkodás „gondoskodik” az előítéletek továbbéléséről, esetenként pedig a felerősödéséről is.

A „hősi múlt” ígézetében: Emlékezetpolitikai küzdelmek a mai Magyarországon

A Kádár-korszak liberálisabb légkörében már 1985-ben is írtak a zsidóságról és az antiszemitizmusról a *Medvetánc* c. folyóiratban. A rendszerváltás után – Szlovákiához hasonlóan – elmondhatjuk, hogy a holokausztkutatás mint diszciplína megeremtése és megerősödése „együtt járt” egy új antiszemitizmus kialakulásával. A rendszerváltás következményeit és borzalmas társadalmi és emberi „árát” nem kell külön bemutatnunk; emberek tömegei szegényedtek el, veszítették el örökre a megélhetésüket, hiszen Mark Pittaway számításai szerint még a 2000-es évek közepén is 20%-kal kevesebb munkahely volt Magyarországon, mint a rendszerváltás előtt.⁵² Ebben a helyzetben a folyton újra és újraszervezett szélsőjobboldal egyre több embert tudott a választásokon és közösségi rendezvényeken megszólítani. Ahogyan Pittaway írta az *Oxford Handbook of Fascism* c. kötetben: „A szélsőjobboldal múltja lehet, hogy szerteágazó és ellentmondásos, de a tanulmány írásának időpontjában [2009] a jövője szinte biztosnak látszik Magyarországon.”⁵³

Az a tény, hogy a holokausztot a sztálinizmus idején elhallgatták, különös jelentőséget kapott a rendszerváltás után, amikor az antiszemitizmus sem volt már többé politikai tabu. Azonban a kezdeti diverzifikálódással párhuzamosan megkezdődött egy új ideológiai küzdelem a XX. századi Magyarország történetének újraértelmezéséért. Ebben nagyon fontos szerepet kapott az államszocializmus egész történetének kriminalizálása, kirekesztése a magyar történelmi „hagyományból” (a „másik” negatív sztereotipizálása, hogy visszautaljunk az előző fejezetre). Erre a célra tökéletesen megfelelt a totalitárius „elméleti” hagyomány, szókincs és eszköztár. A fasizmus-kommunizmus azonosítása már odáig megy, hogy az egyik rendszerben elkövetett szörnyűségekkel „mentegetik”, vagy pedig egyenesen igazolják a másik bűneit. Így lehet Ságvár Endrét felelőssé tenni a Rákosi-rendszer áldozataiért (mintha legalábbis a Rákosi-rendszer nem üldözte volna a baloldali „elhajlókat” sokszor kegyetlenebbül, mint jobboldali ellenfeleit). A kommunizmus kriminalizálása és a

Szovjetunió démonizálása pedig igen gyakran összekapcsolódik a fasizmus mentegetésével, mintha az utóbbi lett volna a „kisebbik rossz”...

Az *Eszmélet* olvasói előtt jól ismert a Krausz Tamás és Varga Éva Mária szerkesztésében megjelent, *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban* c. terjedelmes dokumentumkötet által kiváltott heves történészvita, amely „természetesen” túlnőtt a szakmai kereteken. A kötet „védelmezői” elsősorban azokra a törekvésekre reagálnak, amelyek megkísérik a Horthy-korszakot tisztára mosni – mintha legalábbis nem Horthy alatt került volna sor a teljes vidéki zsidóság deportálására! Ahogyan Krausz Tamás egy interjúban fogalmaz: „Ez a kötet, tulajdonképpen akaratan kívül, tehát objektíve azt bizonyítja be, hogy a Horthy-rendszer végső soron sok százezer különböző nemzetiségű, különböző országokhoz tartozó ember, állampolgár haláláért közvetlenül politikai és történelmi felelősséggel tartozik. Népiirtásnak a résztvevője ez a rendszer – két értelemben is: a magyarországi holokauszt és a szovjet területen elkövetett népiirtás. Ezért keletkezett a vita, mert ez nem illeszkedik ebbe a 2010 utáni tekintélyuralmi rendszer hivatalos legitimációs ideológiájába.”⁵⁴ Tovább mehetünk: a vita igazi tétje annak az antifasizista szövetségnek az utólagos „felmondása”, amelyet a Nyugat kötött a Szovjetunióval, és amely végül legyőzte a fasizmust az egész világon – és itt mondjuk meg, az európai fronton kiemelt szerepe volt a Vörös Hadsereg teljesítményének.

Ma már persze nincsenek „evidenciák” – és itt hozzátehetjük, általában is igaz a részkérdésekben való elmerülés, pl. a náci „preventív háborújának” tézise, amelyet legfeljebb csak Goebbels vett komolyan (már ha hitt a saját propagandájában). Miközben Magyarországon azzal próbálták a könyvet hitelteleníteni, hogy úgymond, „manipuláltak” a források. Christian Hartmann, a téma egyik vezető német kutatója a *Népszabadságnak* ekképpen nyilatkozott: „Szerintem hitelt érdemlőek a dokumentumok. A magyar katonák sok olyan eseményben vettek részt, amelyek során népiirtás történt. [...] Úgy gondolom, a kegyetlenkedések egyik legfőbb mozgatórugója a katonák körében uralkodó féktelen antiszemitizmus volt.”⁵⁵

Említsük meg ehhez kapcsolódóan Fóris Ákos kutatásait, aki német és magyar források tükrében jutott arra a következtetésre, hogy a horthysta elit tisztában volt vele, milyen háború is zajlik valójában a Szovjetunióban: az egyik jelentős több száz „otthagyt” babakocsiról tesz említést...⁵⁶ Tegyük hozzá: nincs bizonyíték arra, hogy akár egyetlen

magyar katonát is elítéltek volna a civilekkel való kegyetlenkedésért (beleértve a csoportos nemi erőszakot). Miközben ma nagyon is „divat” egyoldalúan megemlékezni a Vörös Hadsereg bűneiről, nem kellene figyelmen kívül hagyni azt a tényt: az egyszerű katonáknak volt miért bosszút állniuk a magyarokon – még ha természetesen a bosszú semmiképpen nem helyeselhető emberi motiváció.

Ezek a kutatások azonban mindenképpen szemben állnak azokkal a mainstream jobboldali törekvésekkel, amelyek „utólag” kívánják megszépíteni a Horthy-korszakot, hiszen ebben az időszakban vélik megtalálni a magyar jobboldal szellemi-kulturális gyökereit. Ennél szomorúbb, hogy olyan történészek is támogatják – akár akaraton kívül – ezt a mainstream történetírást, akik pedig bizonyos szempontból szemben állnak a jobboldali vagy sokszor szélsőjobboldali politikai erőkkal – mint pl. Ungváry Krisztián. Ungváry olyannyira nem bír elszakadni a totalitárius szemlélettől, hogy miközben elfogadja a népi történetírást, mindent megtesz, hogy démonizálja a Vörös Hadsereget és az egyszerű szovjet katonákat, akik úgymond, egy totalitárius államot képviseltek. Civilizációs-rasszista érveket is felhasznál annak bizonyítására, hogy a náci ideológia nélkül a németek „kultúrát” hordoztak volna – mintha legalábbis elképzelhető lett volna a keleti háború a náci ideológia nélkül! Az orosz kulturális elmaradottság emlegetése pedig szintén nem túl szerencsés Kelet-Európában – leszámítva etnonacionalista gyökereit, a nyugati térképen Kelet-Európa sem úgy jelenik meg, mint a civilizáció fellegvára – mondhatni, egy nyugati etnonacionalista éppen úgy lenézi hazánkat és persze az egész régiót, mint egykor a megszálló magyar katonák a sztálini Oroszországot, nem is szólva itt a „magyar kultúrfölény” évszázadokat átfogó hagyományáról.⁵⁷

Akik még hisznek abban, hogy a történelemben vannak evidenciák, azok persze szomorúan figyelik a történeti narratíva összefüggéseikből kiemelt részkérdésekre való szétesését, amelyekből azonban gyakran „kilóg a lóláb” – vagyis a „kommunizmus”, a Szovjetunió démonizálásának szándéka, az antifasizmus kitörlése a kollektív emlékezetből.⁵⁸ Holott itt érdemes idézni ismét Mark Pittawayt: „[h]a a paramilitarizmus az egyik olyan eleme volt a két világháború közötti Magyarország hivatalos politikájának, amely később hozzájárult a fasiszmus terjedéséhez, akkor ugyanide sorolhatjuk az antiliberalizmust és a nemzeti-keresztény eszmerendszer hegemoniáját az ország politikai kultúrájában [...]. Ezek a tényezők olyan politikai diskurzusokat teremtettek, amelyek a magyar nemzet örök és egészséges jellegét, a

»keresztény« vonások primátusát hangsúlyozták, valamint annak szükségességét, hogy a magyar vezetők kötelessége »megvédeni« a magyarokat az »idegen« ellenségtől. Ezek a diskurzusok tovább erősítették a »fajról« és »fajvédelemről« való *völkisch* gondolkodást, amelyek a '20-as évek magyar kontextusában olyan politikai mozgalmakat generáltak, amelyek a magyarok turáni eredetét hangsúlyozták, radikálisan szélsőjobboldali retorikával.⁵⁹ Pittaway – Krauszhoz hasonlóan – kiemeli a kontinuitást a '20-as és '30-as évek ideológiája között, és valóban: ha a holokauszt természetesen nem is volt „determinált”, a két világháború közötti politikai kultúra deklarált antiszemitizmusa nélkül nem válhatott volna olyan politikává, amelyet a hivatalos Magyarország jelentős erői támogattak.⁶⁰

Pittaway életművéből kibontakoztak bizonyos evidenciák, amelyek a 20. századi magyar történelmet alakították. Gyenge liberális burzsoázia, nagy agrárszegénység és egy autoriter rezsim, amely a keresztény-nemzeti eszme és a revizionizmus talaján áll – ezek voltak a két világháború közötti korszak fő jellemzői. Az antifaszizmus és a szocializmus megoldást ígértek a sanyargató szegénységnek, a társadalmi kirekesztésnek, az alsóbb osztályok gazdasági-kulturális nyomorának és a feudalizmusból örökölt magyar kasztrendszer igazságtalanságainak közös problémáira. Precedens nélküli társadalmi mobilitás zajlott le az egész régióban, amely nemcsak az urbanizációt és az extenzív iparosítást jelentette, amely során parasztok százezrei lettek munkások, hanem sok paraszt- és munkágyerek maga is „feljebb” lépett a társadalmi ranglétrán, és felemelkedett az értelmiség és a nómenklatúra soraiba. Az 1956-os forradalom után a munkások valódi lehetőséget kaptak arra, hogy beolvadjanak a szocialista középosztályba – még akkor is, ha ez valójában „csak” kispolgárosodást jelentett.

Noha korlátozottak voltak a társadalmi-gazdasági eredmények, a rendszerváltással azok jó része is elveszett. Az államszocializmusból való kiábrándulás egyúttal a baloldali alternatívák elutasítását is jelentette; a szakszervezeti mozgalom gyengesége miatt pedig nem alakulhatott ki erős társadalmi ellenállás a neoliberálizmussal és a privatizációval szemben. A „kisember” haragja és frusztrációja – a baloldali válaszok hiányában – pedig a jobboldali populizmus erősödését táplálta. Noha kérdés marad, hogy meddig „tart” a folyamatos jobbrtolódás, megismételhetjük Pittaway szomorú prognózisát: biztos, hogy a szélsőjobboldalnak (még) van politikai jövője Magyarországon.

Ahogy látjuk, a magyar és a szlovák történelem és historiográfia 1939 után számos hasonló jeget mutat. A háború alatt a helyi elitek és a lakosság egyes csoportjai aktívan vagy passzívan részt vettek az antiszemita politikában, a zsidók kirekesztésében és üldözésében, végül pedig a deportálásokban, amelyeket nem lehetett volna végrehajtani a magyar és szlovák hatóságok „hatékony” közreműködése nélkül. Ha összevetjük az antiszemita propagandát, hasonló képet kapunk – a zsidók tulajdontól való megfosztása „bele volt kódolva” a jobboldali erők politikai programjába. Ezt részben a hasonló társadalmi szerkezettel magyarázhatjuk: a nemzeti burzsoázia mindkét országban hagyományosan gyenge volt, továbbá a polgári társadalmat és a kapitalista fejlődést sokan mindkét országban „idegennek” és „zsidónak” tartották.

A második világháború után a kommunista modernizáció azzal a reménnyel indult, hogy kiküszöböli a félféudális múlt és a kapitalista fejlődés egyenlőtlenségeit. A korszak megítélése ma heves viták tárgyát képezi. Rámutattunk a neototalitárius paradigma tudománytalanságára, amely azonban „mainstream” ideológiává avanszált a rendszerváltás utáni Kelet-Európában. Miközben az antifasiszta harc központi eleme volt a kommunista propagandának, a holokausztot tulajdonképpen „hivatalosan” elhallgatták; a zsidó áldozatok úgy jelentek meg mint a fasizmus áldozatai. A rendszerváltás után a diszciplína jelentős kutatási ágga alakult, és mindkét országban számos színvonalas publikáció, forrásközlés stb. született a témában. Nagy oral history projektek is készültek, amelyek dokumentálták a holokauszt tragikus folyamatát. Holokausztmúzeumok alakultak, és a kutatási eredmények beépültek az iskolai és az egyetemi oktatásba.

A pozitív eredmények mellett természetesen szót ejtettünk azokról a folyamatokról, amelyek éppen hogy a tudományos eredmények evidenciáját és a békés egymás mellett élést veszélyeztetik. Mindkét országban megerősödtek a szélsőjobboldali pártok, és bekerült a „mainstreambe” az etnonacionalista, kirekesztő gondolkodás, a „másik” kirekesztése, megbélyegzése, a „mi” és „ők” elkülönülése – nemritkán állami szinten.

Bemutattunk néhány olyan vitát, amelyek nemcsak a történeti evidenciákról szólnak, hanem megszabják a holokausztról való gondolkodás kereteit. Hozzá kell tennünk, hogy sokszor azért kell tagadni a nyilvánvaló evidenciákat, mert sokan úgy érzik, hogy akkor

szembe kell nézniük nagyapáik vagy dédapáik felelősségével, sokszor bűneivel. Így „kell” azzal mentetgetni a szlovák és magyar háborús bűnösöket, hogy a „kommunizmus” alatt még többet szenvedtek az emberek – mintha legalábbis a történelem arról szólna, hogy ki és mikor szenvedett többet... Az érzelmek (bizonytalan) története helyett forduljunk inkább az oknyomozó történetírás és az evidenciák felé: *nem* az a kérdés, hogy ki szenvedett többet, kinek a tragédiája „számít” többet, hanem az, hogy megállapítsuk: milyen tényezők vezettek el a zsidó közösségek következetes és szisztematikus kirekesztéséhez, üldözéséhez, majd kirablásához, végül pedig a deportálásokhoz és a „végső megoldáshoz”, illetve miért nyújtottak mindehhez „logisztikai” segítséget a helyi hatóságok – mint ahogyan a zsidóktól elvett vagyon sem elsősorban a náci Németországot gazdagította... A szembenézés semmiképpen *nem* a kollektív bűnösség „elismerését” jelenti, hanem egy közös, kevésbé kirekesztő politika megformálásának a lehetőségét – ebben, reméljük, vannak még evidenciák.

Tanulmányunk végén persze feltehetjük a kérdést, miért is „fontos” a kriminalizált vagy szimplán megtagadott antifasiszta szövetség megőrzése – legalább a baloldali emlékezetben. Itt szomorúan említhetjük meg azokat a próbálkozásokat, amelyek éppen hogy kiiktatni igyekeznek a zsidó antifasiszta hagyományt – mintha a Szovjetunió majdnem olyan bűnös rendszer lett volna a zsidók számára, mint a náci Németország! Sajnálatos módon ezt a koncepciót tükrözi a sokat vitatott Sorsok Háza, amelyben nem szerepel az Auschwitzot felszabadító Vörös Hadsereg... Hogy ehhez egyes történészek miért adják a nevüket, az maradjon az ő személyes sorsuk- vagy sorstalanságuk. Azonban a tény, hogy ezen kiállítás hivatott tükrözni a mai magyar emlékezetpolitikát és a mainstream irányvonalat, már önmagában is mutatja, hogy az abszurd (vagy mondjuk ki nyíltan: történelemhamisítás) milyen határáig mehet el fékevesztett antikommunizmusában és a baloldal szisztematikus kirekesztésében a hivatalos diskurzusokból.

Jegyzetek

- ¹ A tanulmány a „Grant VEGA MŠVVaŠ SR č. 1/0254/17 Stratégie prežitia holokaustu a mestské elity” c. projekt keretében készült.
- ² Lásd ehhez: Bartha 2017.
- ³ „Ma már nincsenek evidenciák”: Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással 2016: 11–12.

- ⁴ Krausz Tamás munkássága azért kap kiemelt figyelmet a tanulmányban, mert azt a marginalizált, marxista gyökerű álláspontot képviseli, amelyet a mainstream narratíva nemcsak kiszorított, hanem egyenesen kriminalizált. Lásd: Gémesi 2013.
- ⁵ Ehhez lásd: György 2017.
- ⁶ Lásd ennek dokumentálását: Krausz – Varga 2013. A könyv komoly történésvitát indított el, amelyben elsősorban a hadtörténészek próbálták mentegetni a „mundér” – és a magyar megszálló csapatok – becsületét, akik pedig a valóságban *egyszerre* voltak bűnösök és áldozatok. A vitáról lásd: Gémesi 2013.
- ⁷ A preventív háború téziséhez lásd: Krausz 2011; Krausz 2014; Bartha 2011.
- ⁸ Ebben egyébként az osztrák historiográfia is sokáig jeleskedett, lásd: pl. Pittaway 2005.
- ⁹ Az ún. Krausz–Ungváry-vita több fórumon is zajlott, pl. az *Eszmélet* és a *Századok* c. folyóiratok hasábjain.
- ¹⁰ A magyar szakirodalomból lásd: Feischmidt 2014.
- ¹¹ A totalitarizmus kritikájához néhány fontos tanulmány: Fitzpatrick 2007, Lynne 2002, Fitzpatrick – Geyer 2009, Krausz 2001, Bartha 2003; 2013. Ormos Mária és Krausz Tamás egy korábbi, közös munkájukban járják körül azt a kérdést, hogy mi motiválta a két diktátor – Sztálin és Hitler – politikáját, és a módszeres összehasonlítás révén mutatják ki a *fundamentális különbségeket* a két rendszer között (Ormos – Krausz 1999).
- ¹² Gleason 1995
- ¹³ Idézi Gleason 1995: 37.
- ¹⁴ Idézi Gleason 1995: 38.; kiemelés – B. E.
- ¹⁵ Lásd: pl. Ford 1935.
- ¹⁶ John Dewey amerikai filozófus, a New School of Social Research egyik alapítója. Elítélte a sztálinizmust, főleg a sztálini tisztogatások miatt.
- ¹⁷ Kiemelés – B. E.
- ¹⁸ Idézi Gleason 1995: 47.; kiemelés – B. E.
- ¹⁹ Uo.
- ²⁰ Idézi Gleason 1995: 47.; kiemelés az eredetiben. A nyugati baloldal vitáiról a Szovjetunióról és az államkapitalista téziszről részletesen lásd: Linden 2007.
- ²¹ Trotsky 1937
- ²² Idézi Gleason 1995: 47.; kiemelés az eredetiben.
- ²³ A két rendszer összehasonlításáról lásd: Krausz 2001.
- ²⁴ Arendt 1992
- ²⁵ Young-Bruehl 1982: 200–201. Hét évvel később Arendt ezt írta: „A könyv nem a totalitarizmus gyökereivel foglalkozik, ahogy a cím szerencsétlen módon állítja, hanem történeti áttekintést ad azokról az elemekről, amelyek totalitarizmussá kristályosodtak. Ezt a történeti részt követi a totalitárius mozgalmak elemi szerkezetének és a totalitárius uralom formájának és módszereinek elemzése.” („A Reply”. *Review of Politics*, January 1953, 78.) A kiadó által javasolt cím, amelyet Arendt csak vonakodva fogadott el, mindig is probléma maradt számára, éppen azért, mert ezen félreértés forrása lehetett. Arendt eredetileg a következő címeken gondolkodott: „A szégyen elemei: antiszemitizmus-imperializmus-rasszizmus”, „A pokol három tartóoszlopa”, „A totalitarizmus története”. Lásd: Young-Bruehl 1982: 200.
- ²⁶ Arendt 1948: 747.

- ²⁷ Az analógia kritikájáról lásd: Krausz 2001.
- ²⁸ Ehhez lásd: Gabbas 2017.
- ²⁹ Arendt 1948: 747.
- ³⁰ Bartha 2001
- ³¹ Rittersporn 1984
- ³² Getty 1985
- ³³ Uo. 198.
- ³⁴ Thurston 1996
- ³⁵ Uo. 163.
- ³⁶ Goldman 2011
- ³⁷ Krausz 2004; 2006
- ³⁸ Paulovičová 2013
- ³⁹ Az 1990-es évek szlovák holokausztkutatásaihoz lásd: Nižňanský 2004.
- ⁴⁰ Komoly oral history kutatások és interjúelemzések készültek Szlovákiában. Az első nagy kutatás a Yale Egyetemen közös projekt (*Fates of Those Who Survived the Holocaust*) keretében folyt (Vrzgulová 2002), amelyet számos további esettanulmány követett. A mai munkák közül lásd: Vrzgulová 2017 és Pekár 2018.
- ⁴¹ A tankönyvek és más oktatási anyagok mellett a holokauszt témáját több didaktikus anyagban is feldolgozták a különböző intézetek (pl. Milan Šimečka Alapítvány, Open Society Alapítvány, A Zsidó Kultúra Múzeuma, Sered' Holokauszt Múzeum, különböző regionális didaktikai központok stb.).
- ⁴² http://www.statpedu.sk/files/articles/dokumenty/inovovany-statny-vzdelavaci-program/dejepis_nsv_2014.pdf
- ⁴³ Kamenec 2008: 111–117.
- ⁴⁴ A modern szlovák nemzeti mítoszok egyik fontos kritikáját látjuk az ún. 1909-es Generáció művészeti alkotásaiban (különösen Cyprian Majerník és Ján Želibský munkáiban). Ezek a művészek ironiával közelítettek a szlovák falu és a szlovák parasztság heroizáló és monumentális ábrázolásához, amelyet láthatunk pl. Martin Benka, Ján Hála és Štefan Polkoráb festményein. Nem véletlen, hogy az 1909-es Generáció tagjai a második világháború terrorjára is felhívták a figyelmet az alkotásaikban. Nem pusztán a kivégzéseket és a deportálásokat, az üldözötteket dokumentálták, hanem művészeti felfogásukban impliciten összekapcsolódott a szlovák falu szentimentális bemutatása a két világháború közötti szlovákiai autonóm törekvésekkel és végül a fasizálódással. Migašová 2013: 140–166.
- ⁴⁵ A szlovák történészek válasza M. S. Ďurica *Szlovákia és a szlovákok története* c. könyvére; megjelent: a *Práca* c. napilap 1997. április 19-i számában. Angolul lásd: <http://www.angelfire.com/hi/xcampaign/praca.html>
- ⁴⁶ <https://domov.sme.sk/c/4812406/do-upn-chce-popierac-holokaustu.html>
- ⁴⁷ <https://www.holocaust.cz/zdroje/clanky-z-ros-chodese/ros-chodes-2000/duben-3/kauza-tisova-tabula/>
- ⁴⁸ <http://www.epi.sk/zz/2007-531>
- ⁴⁹ Paulovičová 2013: 559.
- ⁵⁰ Standard Eurobarometer 84. Autumn 2015. Public Opinion in the European Union. Közvetítette a European Commission 2015 decemberében.
- ⁵¹ <https://dennikn.sk/1132293/mizik-ma-vysvetlovat-na-sude-extremisticky-status-radsej-mlci/>
- ⁵² Pittaway 2011: 6.

- ⁵³ Újraközli Fábry (szerk.) 2014: 275.
- ⁵⁴ „Itt népi társról van szó!” Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással 2013: 33.
- ⁵⁵ *Népszabadság*, 2014. január 12. Heimer György interjúja.
- ⁵⁶ Fóris 2017
- ⁵⁷ Ungváry 2015. Lásd hozzá: Krausz 2016 kritikáját. Ungváry könyvének a címe „stílusosan” ugyanaz, mint a sokat vitatott köteté, mintha ő kívánna megírni az „igaz” történetet.
- ⁵⁸ Ennek cáfolatához a mai szakirodalomból lásd: Roberts 2006.
- ⁵⁹ Újraközli Fábry 2014: 261.
- ⁶⁰ Arról, hogy a magyar politikai közbeszédbe mennyire bele volt kódolva az antiszemitizmus és a zsidó tulajdon kisajátítása lásd: Aly – Gerlach 2005.

Irodalom

- Aly, Götz – Gerlach, Christian 2005: *Az utolsó fejezet – a magyar zsidók legyilkolása*. Budapest, Noran.
- Arendt, Hannah 1948: *The Concentration Camps*. In: *Partisan Review* (July 1948)
- Arendt, Hannah 1992: *A totalitarizmus gyökerei*. Budapest, Európa Kiadó.
- Bartha Eszter 2001: Sztálinizmus és terror: régi és új irányzatok az angolszász historiográfiában. In: Krausz Tamás (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszer története*. Budapest, Pannonica, 62–83.
- Bartha Eszter 2003: A sztálinizmus a régi és új historiográfiában: A jelenség meghatározásának elméleti és módszertani problémái. In: Krausz Tamás (szerk.): *A sztálinizmus hétköznapijai. Tanulmányok és dokumentumok a sztálinizmus történetéből*. Budapest, Tankönyvkiadó, 15–39.
- Bartha Eszter 2011: A „preventív” háború és a totalitarizmus összefüggései. Néhány megjegyzés a vitához az angolszász szakirodalom alapján. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Budapest, Russica Pannonicana, 113–124.
- Bartha Eszter 2013a: Történetírás és ideológia: Vita a totalitarizmusról. In: *Múltunk* (2013/3), 6–38.
- Bartha Eszter 2013b: „Itt népi társról van szó!” Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással, *Kritika*, 2013/11–12, 33–35.
- Bartha Eszter 2016: „Ma már nincsenek evidenciák...”: Hatalom és emlékezetpolitika – van-e alternatíva? Bartha Eszter interjúja Krausz Tamással. In: *Kritika* (2016/11–12), 10–13.
- Bartha Eszter 2017: Szembenézés – 1945. Török Ferenc filmje. In: *Eszmélet* (2017. ősz, 115. sz.), 194–200.
- Fabry, Adam (szerk.) 2014: *From the Vanguard to the Margins: Workers in Hungary, 1939 to the Present. Selected Essays by Mark Pittaway*. Leiden and Boston, Brill.
- Feischmidt Margit – Glózer Rita – Ilyés Zoltán – Kasznár Veronika Katalin – Zakariás Ildikó 2014: *Nemzet a mindennapokban. Az újnacionalizmus populáris kultúrája*. Budapest, L’Harmattan – MTA Társadalomtudományi Központ.
- Fitzpatrick, Sheila 2007: Revisionism in Soviet History. In: *History and Theory* (2007/4), 77–91.
- Fitzpatrick, Sheila – Michael Geyer (szerk.) 2009: *Beyond Totalitarianism: Stalinism and Nazism Compared*. New York: Cambridge University Press.

- Ford, Guy Stanton (szerk.) 1935: *Dictatorship in the Modern World*. Minneapolis, University of Minneapolis Press.
- Fóris Ákos: 2017 „A zsidók agyonlövése a megszállt területeken köztudomású”: Hírek a megszállt keleti területeken elkövetett tömeggyilkosságokról a magyar polgári szerveknél. In: *Eszmélet* (2017. ősz, 115. sz.), 201–211.
- Gabbas, Marco 2017: Kollektivizálás, éhínség és emlékezetpolitika. In: *Eszmélet* (2017. tél, 116. sz.), 167–184.
- Gémesi Ferenc (szerk.) 2013: *A magyar megszállás – vajúdjó nemzeti önismeret. Válasz a kritikákra*. Budapest, Szovjet Füzetek XX, Russica Pannonicana.
- György László 2017: Észrevételek a Horthy-rendszer historiográfiájáról. In: *Eszmélet* (2017. nyár, 114. sz.), 155–169.
- Getty, J. Arch 1985: *Origins of the Great Purges: The Soviet Communist Party Reconsidered 1933–1938*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Gleason, Abbott 1995: *Totalitarianism: The Inner History of the Cold War*. New York, Oxford, Oxford University Press.
- Goldman, Wendy Z. 2011: *Inventing the Enemy: Denunciation and Terror in Stalin's Russia*. Cambridge, Cambridge University Press.
- Kamenec, Ivan 2008: Fenomén holokaustu v historiografii, v umeleckej tvorbe a vo vedomí slovenskej spoločnosti. In: *Holokaust ako historický a morálny problém v minulosti a v súčasnosti*. Bratislava, Dokumentačné stredisko holokaustu.
- Krausz Tamás 2001: A Gulag aktualitása. In: uő. (szerk.): *Gulag. A szovjet táborrendszertörténete*. Budapest, Pannonica Kiadó, 13–26.
- Krausz Tamás 2004, 2006: *Antiszemitizmus-holokaust-államszocializmus*. Budapest, Nemzeti Tankönyvkiadó. Angolul lásd: *The Soviet and Hungarian Holocausts: A Comparative Essay*. Boulder, Colo.: Social Science Monographs, 2006.
- Krausz Tamás 2011: Viták a német–szovjet meg nem támadási egyezmény értékeléséről. Ki felelős a háborúért?. In: Bartha Eszter – Krausz Tamás (szerk.): *Háború és nemzeti önismeret. 70 éve támadta meg a náci Németország a Szovjetuniót*. Budapest, Russica Pannonicana, 9–22.
- Krausz Tamás 2014: Hogyan írná át Ungváry Krisztián a nagy honvédő háború történetét? In: *Századok* (2014/1), 201–227.
- Krausz Tamás 2016: „Úriember” megszállók és „jogtipró” partizánok? A magyar megszálló csapatok népiértékesége Ungváry értelmezésében. In: *Eszmélet* (2016. tavasz, 109. sz.), 151–173.
- Krausz Tamás – Varga Éva Mária (szerk.) 2013: *A magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban. Levéltári dokumentumok 1941–1947*. Budapest, L'Harmattan.
- Linden van der, Marcel 2007: *Western Marxism and the Soviet Union: A Survey of Critical Theories and Debates since 1917*. Leiden, Brill.
- Lynne, Viola 2002: The Cold War in American Soviet Historiography and the End of the Soviet Union. In: *The Russian Review* (2002/1), 25–34.
- Mígašová, Jana 2013: Ironická naivnosť medzivojnových obrazov Generácie 1909. In: *Kapitoly k dejinám estetiky na Slovensku V. Prešov*, Filozofická fakulta Prešovskej univerzity v Prešove, 140–166.
- Nížňanský, Eduard 2004: Slovenská historiografia v 90. rokoch 20. storočia o holokauste. In: *Historický časopis* (2004/2), 317–330.
- Ormos Mária – Krausz Tamás 1999: *Sztálin–Hitler*. Budapest, Pannonica Kiadó.

- Paulovičová, Nina 2013: The 'Unmasterable Past'? The Reception of the Holocaust in Postcommunist Slovakia. In Joanna Michlic, John-Paul Himka (szerk.), *Bringing the Dark Past to Light. The Reception of the Holocaust in Post-Communist Europe*. Lincoln, University of Nebraska Press, 549–590.
- Pekár, Martin 2018: *Príbeh Juraja Szánta. Rozhovor o záchrancoch a obeť*. Košice, UPJŠ.
- Pittaway, Mark 2005: A múlt lezárása a háború utáni Ausztriában. Emlékezet, nemzetiszocializmus és 1945 értelmezése Észak-Burgenlandban. In: *Eszmélet* (2005. tavasz, 65. sz.), 97–110.
- Pittaway, Mark 2011: A magyar munkásság és a rendszerváltás. In: *Múltunk* (2011/1), 4–18.
- Roberts, Geoffrey 2006: *Stalin's Wars. From World War to Cold War, 1939–1953*. New Haven and London, Yale University Press.
- Rittersporn, Gábor Tamás 1984: Rethinking Stalinism. In: *Russian History* (1984/4), 343–361.
- Thurston, Robert 1996: *Life and Terror in Stalin's Russia 1934–1941*. New Heaven and London, Yale University Press.
- Trotsky, Leon 1937: *The Revolution Betrayed. What is the Soviet Union and Where is It Going?* New York, Doubleday, Doran & Co., Pathfinder Press.
- Ungváry Krisztián 2015: *Magyar megszálló csapatok a Szovjetunióban, 1941–1944. Esemény-elbeszélés-utóélet*. Budapest, Osiris Kiadó.
- Vrzgulová, Monika (szerk.) 2002: *We saw the Holocaust*. Bratislava, The Holocaust Documentation Centre.
- Vrzgulová, Monika 2017: *Nevyrožprávané susedské histórie*. Bratislava, Veda.
- Young-Bruehl, Elisabeth 1982: *Hannah Arendt: For Love of the World*. New Haven, Yale University Press.